

Lietuvių kalbos priegaidės

Kazimieras Garšva

Anotacija. Tvirtapradė ir tvirtagalė priegaidės (akūtas ir cirkumfleksas) gali sudaryti opoziciją lietuvių kalbos ilguosiuose kirčiuotuose skiemenyse. Dvigarsiai *a, e + l, m, n, r* ir dvibalsiai, dvigarsiai *u, i + l, m, n, r, i* ir ilgieji balsiai bei *ie, uo* sudaro tris skirtingus priegaidžių variantus. Priegaidžių skiriamaisiais požymiais laikyta dešimt įvairių intensyvumo, kiekybės ir trukmės kombinacijų. Pateikiamos trys priegaidžių fonologinės interpretacijos:

- 1) visose pozicijose priegaidės yra prozodemos (tradicinė interpretacija);
- 2) priegaidės yra tik dvigarsiuose;
- 3) aukštaičių tarmėse priegaidžių iš viso nebėra, dvigarsių priegaidės suprantant kaip kirtį skirtinguose jų komponentuose.

1. Įvadas

Priegaidės įvairių autorių yra skirtingai aiškinamos. Straipsnio tikslas – pateikti patikimiausią lietuvių kalbos priegaidžių fonologinę interpretaciją.

Prieš ketvirtį amžiaus apie priegaides parengęs mokslinį darbą, kuriam vadovavo akademikas J. Stepanovas ir konsultavo prof. A. Girdenis. (Garšva, 1977a), straipsnio autorius bando aptarti svarbiausius priegaidžių tyrinėjimus ir tiksliau formuluoti Lietuvos fonologinės mokyklos metodus ir teiginius, patikslinti priegaidžių funkcijas.

2. Akūtas ir cirkumfleksas

Lietuvių kalbos akcentologijos istorijoje monoftongų priegaidžių skiriamaisiais požymiais laikytos šios ypatybės:

- 1) trukmė ir intensyvumas (anoniminė 1737 m. gramatika), 2) pagrindinis tonas (F. Kuršaitis, V. Vaitkevičiūtė),
- 2) pagrindinis tonas ir intensyvumas (A. Baranauskas, K. Jaunius, J. Jablonskis, K. Būga),
- 3) tonas, intensyvumas ir trukmė (J. Gerulis, P. Skardžius, E. Mikalauskaitė),
- 4) intensyvumas (A. Laigonaitė, Z. Zinkevičius),
- 5) tonas, kokybė, trukmė ir intensyvumas (A. Pakerys),
- 6) trukmė, tonas, intensyvumas (A. Leskauskaitė, R. Bacevičiūtė),
- 7) intensyvumas, tonas, kiekybė (D. Atkočaitytė),
- 8) priegaidės nesiskiria (J. Bilevičius ir kiti) (literatūrą žr. Garšva, 1977: 21-34; Girdenis, 1995: 281-323; Leskauskaitė, 2001: 122).

Tokia įvairovė atsirado tiek dėl objektyvių priežasčių (remtasi skirtingomis tarmėmis), tiek ir dėl nevienodų tyrinėjimo metodų ir t.t. Aukštaičių balsių priegaidės nebuvo ir nėra taip aiškiai pastebimas kalbos reiškinys, kaip, pavyzdžiui, fonemos, kirtis ar dvigarsių priegaidės, todėl iš klausos skirtingi kalbininkai priegaides galėjo apibūdinti nevienodai. Matyt, dėl to balsių priegaidžių, kaip daugelis dabartinių aukštaičių, dar 1653 m. neskyrė ir tilžiškis D. Kleinas. Iš aukščiau išvardintų šešių priegaidės apibūdinimų mažiausiai įtikinamas yra antrasis (kad lietuvių priegaidės skiriasi vien tonu): ši teorija iki šiol labiausiai

yra paplitusi lyginamojoje kalbotyroje tarp lietuvių kalbos pakankamai nemokančių autorių.

Lietuvių kalboje fonologiškai yra dviejų priegaidžių – tvirtapradės ir tvirtagalės (akūto ir cirkumflekso) opozicija ilguosiuose kirčiuotuose skiemenyse. Trys skiemenį sudarančių garsų tipai formuoja iš esmės (fonetiškai ir fonologiškai) skirtingus priegaidžių variantus. Jie yra 1) dvigarsiuose *a, e + l, m, n, r* ir dvibalsiuose *ai, au, ei* (plg. káltas – kaítas, mérkti – meĩ.kti, á.ušta – aũ.šta, Ká.unas – Kaũ.nas, lá.uk – laũ.k, šá.uk – šaũ.k), 2) dvigarsiuose *i, u + l, m, n, r* ir dvibalsyje *ui* (plg.: gĩnti – giñ.ti, vĩrsi – viĩ.si, kũrpė – kuĩ.pė) ir 3) ilguosiuose balsiuose *i, u, e, o, e, a* bei sutaptiniuose dvibalsiuose *ie, uo* (týrė – týrė, rũ/k/sta „rũgsta“ – rũksta, kóšė – kóšė, líeknas – liėknas).

Pirmojoje ir antrojoje pozicijoje pabrėžiamas pirmasis (akūtas) ar antrasis (cirkumfleksas) dvigarsių komponentas. Tarpusavyje šios pozicijos siejasi tuo, kad pirmojoje bendrinėje kalboje pailgėja abu dvigarsio komponentai, antrojoje – iš esmės tik antrasis komponentas, todėl ši opozicija kiek menkiausiai skiriama. Manoma, kad akustiškai pusilgiai (bent pirmieji) komponentai nuo trumpųjų skiriasi ir kokybe kaip įtemptieji nuo neįtemptųjų, kompaktiški – nuo nekompaktiškų.

Pagal A. Pakerio (1982: 186) instrumentinius tyrinėjimus tvirtapradžių ir tvirtagalių monoftongų ir *ie, uo* skirtumą lemtų pagrindinis tonas, kokybiniai (tembro) požymiai, santykinė trukmė, taip pat intensyvumas (pietų ir rytų aukštaičių – trukmė ir kokybė). Tvirtapradžių balsių tonas staigiai kinta, tembras būna ryškus, artikuliacija – tiksli ir labai įtempta, trukmė – kiek mažesnė negu tvirtagalių balsių. Tvirtagalių balsių tonas esąs lygokas arba nežymiai kylantis, artikuliacija – ne tokia įtempta, trukmė – truputį didesnė.

Pagal naujus instrumentinius tyrinėjimus, kirtis ir priegaidė skiriasi beveik tais pačiais požymiais: kiekybe, pagrindiniu tonu, kokybe, intensyvumu (priegaidei nurodomos kitos akustinio požymio ypatybės – pagrindinio tono viršūnės padėtis, intensyvumo kitimas). Šie apibūdinimai galėtų paremti išvadą, kad monoftongų priegaidžių daug kur nėra (plg. Bilevičius 2001; Leskauskaitė 2001: 23, 161 ir kiti).

Šiai nuomonei iš esmės neprieštarauja ir švelnesni apibūdinimai: „daug kur rytinėse aukštaičių šnektose dvibalsių priegaidės sudaro tik fakultatyvią (potencialią, nebūtiną) opoziciją“ (Girdenis, 2001: 228); „monoftongų ir sutaptinių dvibalsių priegaidės geriausiai skiria žemaičiai, prastėliau – vakarų aukštaičiai (kauniškiai), praščiausiai – pietų ir rytų aukštaičiai“ (Pakerys, 1982: 154). Neatmestina ir prielaida, jog rytų ir pietų aukštaičių kirčiuotuose skiemenyse yra ne priegaidė, o kirtis, kuris dvigarsiuose išsidėsto skirtingose dalyse, dėl to turi kitokius skiriamuosius akustinius požymius ir dėl to žymiai geriau skiriasi. Idealiai iš klausos skiriančių aukštaičių priegaidės yra mažai. Apklausus 22 profesionalius kalbininkus, net porą kōšė – kōšė skyrė 12 (55%).

Ilguosiuose nekirčiuotuose skiemenyse ir daugelyje galūnių tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės kontrastas neutralizuojamas (čia galima kalbėti tik apie tvirtagališkų priegaidžių variantų tam tikrus skirtumus). Neutralizacijos pozicijoje yra cirkumfleksas – priegaidžių opozicijos nemarkiruotas narys. Akūtas galūnėse būna tik vardažodžių naudininko linksnyje (vns. gerám, gerái, dgs. geriems, geróms), sutrumpėjusiam liepiamosios nuosakos vienkaskaitos antrajame asmenyje (miegók), kai kuriose tarnybinės kalbos dalyse (pusiáu, visái, gál, jóg ir t.t.).

Nuo pirmųjų lietuviškų kalbos darbų yra žinoma, jog lietuvių tarmių ir lietuvių bendrinės kalbos balsių priegaidės yra skiriamos žymiai blogiau negu dvigarsių. Taip yra dėl to, kad skirtingi priegaidžių skiriamieji požymiai: dvigarsiuose – pirmojo (akūtas) ar antrojo (cirkumfleksas) komponento pailgėjimas, o balsiuose – viso garso trukmė, intensyvumas, tonas (iki šiol nepavyko aiškiai nustatyti svarbiausio (diferencinio) požymio. Visi aukštaičiai (pietų, rytų, vakarų), neturintys laužtinės priegaidės, monoftongų priegaidės skiria blogiau negu žemaičiai.

Priegaidės dažniausiai žymimos ne pagal tiesioginius jų požymius, o pagal kirčio šokinėjimą (kirčiuote, antrojo skiemens nuo žodžio galo taisykle), balsio kokybę (*a*, *e*) turi cirkumfleksą) ir t.t., bet dar dažniau – pagal žodyną. Tokia praktika ir toliau toleruotina populiareesnėje literatūroje. Bet fonetikos, dialektologijos darbuose, šnektų tekstuose reikia leisti žymėti tokią priegaidę, kokią tyrinėtojas girdi, o ne kokią turėtų būti. Mokslo darbuose žymėti vien „vidurinės priegaidės“ ženklą ar vien akūtą – netinka, reikia be žodyno žymėti tokią priegaidę, kuri yra panašesnė. Kai balsių priegaidės iš klausos gerai gali nustatyti gal apie 100 mokslininkų (ir tai ne vien iš klausos), o priegaidžių beveik neskiria apie 3 milijonai lietuvių, fonologiškai nenormalu yra ne priegaidžių neskirti, bet jas skirti.

Balsių priegaidės galima laikyti ne fonologijos, o tik fonetikos dalyku, potencialiai galinčiu turėti ir papildomą fonologinę reikšmę.

Naują žodį dėl priegaidžių turėjo tarti V. Vaitkevičiūtės knyga „Bendrinės lietuvių kalbos priegaidės“ (1995). Fonologiškai priegaidės šiame darbe nevertintos, o fonetinis tyrinėjimas įdomus, bet didelio ir tuo labiau galutinio sprendimo nepadarė: darbas kiek pasenęs (daugiausia rengtas 1970-1971 m. Leningrade, daugiau remiasi to meto rusiška literatūra), medžiaga nėra pakankamai patikima

(instrumentiniam eksperimentui imti tik šeši diktoriai – pati darbo autorė ir penki jos buvę studentai).

Svarbiausia autorės išvada – bendrinė lietuvių kalba neturi vieningos priegaidžių realizavimo schemos, priklausančios ne tik nuo diktoriaus tarmės, bet ir nuo individualių savybių, amžiaus, lyties, balso charakteristikos ir pan. (Vaitkevičiūtė 1995: 3-10, 27-90). Toliau teigiama, jog trukmė lygios priegaidėtų balsių dalys skiriasi intensyvumu, pagrindinio tono aukščių, energija. Visa tai vien fonetinės hipotezės. Jei vienareikšmiškai susikalba visų tarmių atstovai, vienodą priegaidėtų skiemenų prasmę turi lemti ir panašios fonetinės jų ypatybės. Kalbinę reikšmę turi visas garsas ar jo dalių kontrastas viena su kita, o ne atskiros izoliuotos jų dalelės.

Nepatikima, pasenusi nuomonė, jog ilgųjų balsių, dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių kirtis esąs vien muzikinis (matyt dėl to, kad skiriamos priegaidės), o trumpųjų skiemenų kirtis yra dinaminis (anksčiau autorė propagavo ir „trumpinę priegaidę“). Cituotoje literatūroje seniai argumentuotai įrodytos bent jau kompleksinės priegaidžių skiriamosios ypatybės. Jos yra vienos sudėtingiausių lietuvių kalbos fonetikos problemų ir dar ilgai turės būti tyrinėjamos.

3. Kirčiuotų trumpųjų ir pusilgių skiemenų „priegaidės“

1967 m. buvo įrodyta, jog bendrinėje lietuvių kalboje „trumpinės priegaidės“ nėra: tarpusavyje kirčiuoti trumpieji skiemenys fonologiškai nekontrastuoja ir neskiria žodžių reikšmių (Girdenis, Žulys, 1967: 113-116). Rytų aukštaičiai tuos pačius trumpuosius balsius *i*, *u* ilgina daugiausia iki pusilgių. Juose priegaidžių opozicijos taip pat niekur nėra, bet iki šiol čia žymima „vidurinė“ ar „kirstinė“ priegaidė. Taip atsitiko dėl to, kad minėtame straipsnyje, kalbant apie bendrinę kalbą, pusilgiai skiemenys nepaminti, o dialektologai savarankiškai išvadų nepadarė. Iš inercijos ignoruojama ir P. Gardo sena išvada („Balsiai /i/ ir /u/ priegaidžių opozicijos neturi“ (Garde, 1968: 227), ir šio darbo autoriaus nuoseklus prieštaravimas, pusilgių balsių kirtį žymint tuo pačiu gravio ženklu (Garšva, 1977b: 77-88; 1982: 65-74; 1986: 218-239).

Kalbininkai elgiasi nenuosekliai. Jeigu priegaidė painiojama su skiemens trukme (ilgumu), jiems reikėtų kalbėti apie trumpųjų skiemenų „trumpinę priegaidę“, pusilgių skiemenų „vidurinę ar kirstinę priegaidę“ ir ilgųjų skiemenų „ilginę priegaidę“. Bet balsio kiekybė nurodoma atitinkamais specialiais ženklais, todėl dar antru („priegaidės“) ženklu to daryti nebereikia. Kalbiniu (fonologiniu) požiūriu lietuvių kalboje yra tik dvi priegaidės – tvirtapradė ir tvirtagalė (akūtas ir cirkumfleksas), esančios (galinčios sudaryti opoziciją) tik ilguosiuose skiemenyse.

a. „Trumpinė priegaidė“

Lietuvių kalbotyros klasikai F. Kuršaitis, K. Jaunius, A. Baranauskas, K. Būga „trumpinės priegaidės“ neskyrė. Šią „priegaidę“ lietuvių kalbai vien eksperimentais nuo 1917 m. ėmė įrodinėti R. Ekblomas, po to N. van Veikas, J. Gerulis, A. Laigonaitė, V. Vaitkevičiūtė ir kiti (plg. Laigonaitė, 1959: 8, 10). Trumpieji balsiai tyrinėti nevienodame fonetiniame kontekste, nesiremta statistika, todėl vieni tyrinėtojai kirčiuotų skiemenų „trumpinę priegaidę“

manė esant panašią į tvirtapradę priegaidę (balsiuose *i, u*) ir tvirtagalę priegaidę (balsiuose *e, a*, Mikalauskaitė, 1965: 79), kiti – tik į tvirtagalę priegaidę (Vaitkevičiūtė, Grinaveckis, 1959: 30). Nekirčiuoti prieškirčiai trumpieji skiemenys pagal juos yra tvirtagališkos prigimtys, pokirtiniai – tvirtapradiškos prigimtys (Mikalauskaitė 1965: 79; Grinaveckis (1973: 98) greičiausiai dėl korektūros klaidos vienoje vietoje skelbė, kad prieškirčiai skiemenys tvirtagališki, kitoje vietoje – kad tvirtapradiški).

Iš šių apibūdinimų matyti, jog apie priegaidžių opoziciją tame pačiame fonetiniame kontekste ir nekalbama. Tai buvo tik fonetinės prielaidos.

Nuo 1964 m. B. Svecevičius, J. Kazlauskas, Z. Zinkevičius, A. Pakerys ir kiti „trumpinės priegaidės“ nepripažino (N. Trubeckojus, L. Jeltslevas tai yra pasakę dar 1934–1938 m., literatūra žr. Pakerys, 1982: 150). Lūžis prasidėjo po A. Girdenio ir V. Žulio straipsnio (1967: 113–116), kuriame trumpai ir aiškiai parašyta: „visi tie skirtingi kirčio tarimai nesvarbūs kalbos sistemai [...], nes jie nediferencijuoja žodžių (resp. jų gramatinių formų)“.

Vieni kalbininkai su šia nuomone sutiko ir greitai „trumpinės priegaidės“ atsisakė (pavyzdžiui, A. Laigonaitė, dėl to abejojusi ir 1958 m.), o kiti bent šešerius metus to straipsnio iš viso neminėjo ir tebeskelbė apie „trumpinę priegaidę“ (plg. LKT, 12; Grinaveckis, 1973: 98–100).

b. „Vidurinė priegaidė“

„Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ (LKE, 1999: 701–702) rašoma, jog vidurinę priegaidę dažniausiai turi:

a) daugelyje tarmių pailgėję kirčiuoti trumpieji balsiai (pvz., rytų aukštaičių *ki.tas* „kitas“, *su.ka* „sūka“, žemaičių *vę.s^as/vę.s^os* „visas“, *bų.v^a* „būvo“) ;

b) skiemenys su atitrauktiniu kirčiu (pvz., rytų aukštaičių *gi'va/gi'vo/gi'v*, žemaičių *gru'dā*, „grūdaĩ“);

c) vakarų aukštaičių ir gretimų žemaičių vienskiemeniai žodžiai, buvę proklitikai, gavę kirtį (pvz., *ar*, *dar*, *ir/ar*, *dar*, *ir/ar*, *dar*, *ir*) ir sutrumpėjusios galūnės (pvz., *baltam/baltam/balta'm* „baltamė“).

Šiame apibūdinime yra trys netikslumai. Viena, vienskiemenius kirčiuotus žodelius dėl intonacijos gali ilginti ne tik vakarų, bet ir visi kiti aukštaičiai, plg. dalelytes *và*, *bè*, *te*, *nè*, *nèt*, *tik*, *vìs*, *jùk*, prielinksnius *kad*, *pas*, *ir*, *iš*, *līg*, *sù*, *už*, ištikukus *càpt*, *kàpt*, *kìst*, *snìst*, *stùkt* ir ypač jaustukus *à*, *è*, *ù*, *àk*, *èt*. Antra, fonetiškai šių žodelių nebūtina išskirti į atskirą pogrupį, nes jie susideda iš tokių pat pailgėjusių trumpųjų balsių kaip ir pirmojo pogrupio žodžiai (be to, yra ir dviskiemenių žodelių, kirčiuojamų ir pirmajame, ir antrajame skiemenyje: greta *nè* sakoma ir *nègi*, greta *nèt* – ir *nètgi*, dar plg.rieveiksmius *kadà*, *tadà*, *artì*, *tolì*). Ir, svarbiausia, trečia, nepaaiškinama, kodėl pusilgiuose skiemenyse atsiranda priegaidė, nors tos pačios enciklopedijos kitose vietose teigiama, kad priegaidės būna tik kirčiuotuose ilguosiuose skiemenyse (LKE, 1999: 501, 511, 512, 652).

Pusilgių balsių „vidurinė priegaidė“ yra beveik visuose dialektologijos vadovėliuose ir tyrinėjimuose. Tai rodo, jog tų darbų autoriai pagal tradiciją nesigilina į tai, ką skelbia. Šis terminas netinkamas ir dėl to, kad apima dvi visiškai skirtingas sąvokas: pagrindinių kirčių kirčiuotų trumpųjų balsių pailgėjimą iki pusilgių (kai kas taip žymi ir ilguosius balsius) ir atitrauktinių kirčių kirčiuotų ilgųjų balsių tvirtagalės priegaidės variantą.

c. „Kirstinė priegaidė“

„Vidurinė priegaidė“ dažniausiai žymima istoriškai negaliniuose skiemenyse, o kitas cirkumflekso variantas – „kirstinė priegaidė“ – gali būti rytų aukštaičių istoriškai galiniuose skiemenyse. Taigi tos „priegaidės“ sudaro savotišką papildomąją distribuciją.

„Kirstinės priegaidės“ centru laikomos anykštėnų, kupiškėnų šnektos, gretimi širvintiškiai, panevežiškiai, o rytuose esančiose uteniškių, vilniškių tarmėse ši „priegaidė“ nežymima. Ji „nuo tvirtagalės priegaidės skiriasi trumpumu ir labai staigiu balso nukirtimu garso pabaigoje“ (LKE, 1999: 321, dar plg. Zinkevičius, 1966: 36–37). Kupiškėnų šnektų tekstuose galinio skiemens priegaidė, kuri kitiems autoriams būtų „kirstinė“, žymėjau graviu ir pusilgumo ženklu (žr. Garšva, 1986: 235–237; 2001: 75).

4. Apibendrinimas. Priegaidžių fonologinė interpretacija

Priegaidės yra tik akūtas ir cirkumfleksas kirčiuotuose ilguosiuose skiemenyse, kurias rytinėse lietuvių kalbos tarmėse galima interpretuoti ir kaip kirtį žodžio skiemenyse ir dvigarsiuose. Svarstyta nauja autoriaus išvada – lietuvių kalbos priegaidės dabar yra ilgųjų balsių ir *ie*, *uo* fakultatyvus fonetinis (supersegmentinis) skirtumas, potencialiai galintis turėti papildomą fonologinę reikšmę.

Trumpuosiuose ir pusilgiuose skiemenyse „trumpinė“, „vidurinė“ ir „kirstinė“ „priegaidės“ opozicijos nesudaro, todėl kalbiniu (fonologiniu) požiūriu jų nėra. Tuo pačiu nereiktų greta kirčio vienai fonetinei realijai įsivesti dar antrąjį požymį – priegaidę. Lietuvių kalbos šnektose galiniai skiemenys tariami trumpiau (plg. *daūžo* – *daūžiaū*), todėl ir „kirstinę priegaidę“ net fonetiškai mažai kur verta žymėti. Laikantis minėtų kriterijų, „vidurinę priegaidę“ būtų galima žymėti, pavyzdžiui, net rusų kalbos žodžiuose *пи.л* „gėrė“, *па.л* „kritė“, *по.л* „grindys“ ir t.t., anglų kalbos žodžiuose *i.s* „yra“, *i.t* „jis (negyviems daiktams)“, *a.ccent* „kirtis“, o „kirstinę priegaidę“ – tų kalbų žodžiuose *ядро* „branduolys“, *discuss* „aptarti“ ir t.t.

Daugelis tyrinėtojų pažymi, kad neretai sunku atskirti kirčiuotus trupuosius ir pailgėjusius balsius, nes jie ilgėja labai nevienodai – nuo trumpųjų iki pusilgių ir beveik ilgųjų (Zinkevičius, 1966: 36–37; LKA, 1982: 37, 126; Markevičienė, 1999: 20–21). Kartais „kirstinė priegaidė“ pagrįstai žymima „trumpinės priegaidės“ ženklu (graviu, plg. LKE, 1999: 322).

A. Girdenis (1981: 190; 1995: 248–249, dar plg. LKE, 1999: 701) yra pastebėjęs: daugelio tarmių kirčiuoti trumpieji skiemenys tam tikrais atvejais pailgėja ir todėl atsiranda vadinamoji vidurinė priegaidė, plg. uteniškių *kìš*

* Pusilgių skiemenų kirčio ženklas nežymimas

„kiš“: ki.šė. „kišo“, šiaurės panevėžiškių (š. pan.) kioš: ki.še, šiaurės žemaičių kėš: kė.š^a. Ji čia yra trumpojo skiemens kirčio realizacija negaliniame skiemenyje. Su tuo galima sutikti (dalis skiemenų vardažodžiuose ir kitur žodžio gale negali atsidurti, plg. š. pan. ūžgavinės „ūžgavėnės“, ki.bidava „kibindavo“, di.diala „didelė“, ū.tiala „utelė“). Tereikia patikslinti du šio teiginio dalykus: 1) „vidurinė priegaidė“ yra trumpojo skiemens kirčio realizacija istoriškai negaliniame skiemenyje (plg. š. pan. ki.š „kiša“) ir 2) tai yra ne priegaidė, o kirtis, kurį atitinkamai (gravio ženklu) čia reikia ir žymėti. Lygiai tas pats yra ir dėl „kirstinės priegaidės“: tai istoriškai galinio pusilgio ar trumpojo skiemens kirtis.

Ilguosiuose skiemenyse vidurinė ir kirstinė priegaidė yra cirkumflekso variantai.

Lietuvių, serbų-chorvatų kalbų priegaidės vieni kalbininkai priskirdavo fonemoms (J. Dambrauskaitė, N. Trubeckojus, A. Isačenko, Dž. Treigeris), kiti jas linke laikyti morfemos ar žodžio požymiu (L. Jeltslevas, V. Vaitkevičiūtė, P. Gardas; P. Kuznecovas, A. Reformatskis). Priegaidės, kaip ir kirtis, visam žodžiui daugiausia priskiriamos dėl to, kad manoma, jog priegaidžių opozicija išlaikoma tik viename (kirčiuotame) žodžio skiemenyje. Bet, viena, nekirčiuotuose skiemenyse priegaidėms (lygiai kaip ir balsių kiekybei) gali būti silpnoji pozicija, antra, dabartinės lietuvių kalbos tarmėse nekirčiuoti skiemenys taip pat turi tam tikrą priegaidžių skirtumą. Lietuvių kalbos priegaidžių opozicijai egzistuoti reikalingas ne kirtis, bet ilgas skiemuo, todėl balsių kiekybės ir nuo jos priklausančias priegaidžių opozicijas būtų galima priskirti tam pačiam – segmentiniam arba viršsegmentiniam – lygiui. Jeigu kiekybę laikytume viršsegmentine fonema (pagal įprastinę amerikiečių analizę) arba vieno skiemens pagrindą sudarančius diftongus ir ilguosius balsius skirstytume į du trumpuosius balsius (kaip daro Naujoji Prahos mokykla ir glosematikai), tuo pačiu ir priegaidės tektų priskirti viršsegmentiniam lygiui.

Priegaidžių priklausymą skiemeniui ypač paremtų tai, kad, matyt, visose politoninėse kalbose jos nutęsimos ir ant skiemenį užbaigiančio priebalsio (dvigarsyje). Be to, lietuvių kalbos priegaidės priklauso ne tik nuo skiemens ilgumo, bet ir nuo jo atvirumo – uždarumo (prozodinių žodžio ypatybių). Pavyzdžiui, atvirame kirčiuotame skiemenyje šiaurės vakarų panevėžiškių balsiai *i*, *u* priegaidės iš viso neturi (A. Baranauskas ir kiti ant šių balsių žymėjo tvirtagalę priegaidę), o balsiai *e*, *a* turi tik juos palydinčią tvirtagalę priegaidę. Priegaidžių opozicija atsiranda tik tada, kai šie balsiai sudaro junginį su kitu balsiu (dvibalsį) arba su priebalsiais *l*, *r*, *m*, *n* (mišrųjį dvigarsį). Pagal kiekybę ir priegaidės dvigarsiai yra kitokie garsai, negu juos sudarantys komponentai, ir dėl to tiek dvibalsius, tiek mišriuosius dvigarsius fonemiškai būtų galima aiškinti vienodai, nors pastarųjų, kaip ir dvibalsių *ui*, *ai*, abi sudėtinės dalys ne tik gali būti pakeistos kitais garsais (plg. lk kilti, kulti, kėlti, kálti – kurti, kárti ir t.t.), bet gali pasilikti ir skirtinguose skiemenyse (prieš balsį dvigarsis išyra į sudedamuosius fonetinius elementus).

Priegaidės priskirtinos nesegmentiniam (viršsegmentiniam) lygmeniui dėl dviejų svarbių ypatybių: pirma, jos yra ir

skiemens pagrindą sudarančiuose dviejų fonemų junginiuose (dvigarsiuose), antra, priegaidės yra ir morfemų pagalbinė skiriamoji ypatybė. Kiekviena morfema, susidedanti iš ilgojo balsio ar dvigarsio, visose kirčiuotose formose ir vediniuose paprastai išlaiko tą pačią priegaidę (išskyrus metatonijos atvejus), pvz.: brólis, bróliui, bróliu, bróliai, brólius, bróliškas, brólienė, brólzudiškas; rañka, rañkos, rañkose, rañkena, rañkinis, rañkdarbis, rañkinigiai, rañkraštis ir t.t.

Literatūra

1. Bilevičius, J. (2001). Pašvitinio šnektos fonetika ir morfologija. Joniškis (rankraštis).
2. Garšva, K. (1977a). Slogovyje akcenty v fonologiceskoj sistemie (na materijalie litovskogo jazyka), Dissertacija kand. filol. nauk, Moskva, Institut jazykoznanija.
3. Garšva, K. (1977b). Akcentuacijos ir vokalizmo saryšis šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje, Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai, Lietuvių kalbotyros klausimai, t. 17, p. 76-88.
4. Garšva, K. (1982). Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės, Baltistica, t. 18(1), p. 65-74.
5. Garšva, K. (1986). Latvijos lietuvių tarmių sintaksės ypatybės ir tekstai, Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai, Lietuvių kalbotyros klausimai, t. 25, p. 218-241.
6. Garšva, K., Girdenis, A. (2001). Fonologija, A. Girdenis, Kalbotyros darbai, Vilnius, t. 3, p. 200-228.
7. Girdenis, A. (1981). Fonologija, Vilnius.
8. Girdenis, A. (1995). Teoriniai fonologijos pagrindai, Vilnius.
9. Girdenis, A., Žulys, V. (1967). „Trumpinė priegaidė?“, Kalbotyra, t. 15, p. 113-116.
10. Grinaveckis, V. (1973). Žemaičių tarmių istorija (fonetika), Vilnius.
11. Laigonaitė, A. (1959). Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas, Vilnius.
12. Leskauskaitė, A. (2001). Pietvakarinių pietų aukštaičių vokalizmas: fonologinis ir eksperimentinis tyrimas, daktaro disertacija, Vilnius.
13. LKA - Lietuvių kalbos atlasas (1982). Fonetika, t. 2, Vilnius.
14. LKE - Lietuvių kalbos enciklopedija (1999). Vilnius.
15. LKT - Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija) (1970), sud. E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, K. Morkūnas ir kt. Vilnius.
16. Markevičienė, Ž. (1999). Aukštaičių tarmių tekstai. Vilnius.
17. Mikalauskaitė, E. (1965). Lietuvių literatūrinės kalbos fonetika, Lietuvių kalbos fonetikos darbai, Vilnius, 1975.
18. Pakerys, A. (1982). Lietuvių bendrinės kalbos prozodija, Vilnius.
19. Vaitkevičiūtė, V. (1995). Bendrinės lietuvių kalbos priegaidės, Vilnius.
20. Vaitkevičiūtė, V., Grinaveckis, V. (1959). Lietuvių kalbos trumpinė priegaidė, Tarybinė mokykla, Nr. 3, p. 28-30.
21. Zinkevičius, Z. (1966). Lietuvių dialektologija, Vilnius.

Syllable Accents of the Lithuanian Language

Summary

Phonologically there is an opposition of two accents – acute and circumflex – in long stressed syllables of the Lithuanian language. The three different variants of the accents can be found: in the diphthongs *a, e + l, m, n, r* and *ai, au, ei*; in the diphthongs *i, u + l, m, n, r*; in long vowels and complex diphthongs *ie, uo*.

In the first and second position the first (acute) or second (circumflex) component of a diphthong is stressed. There the accents resemble the stress and in many dialects are distinguished very well.

In the history of the science of accent of the Lithuanian language about 10 combinations of different intensity, quality and duration were considered the distinctive features of the accents on the basis of different dialects and different methods of examination. The accents of long vowels are distinguished worse as there are other distinctive features of the accents (they may be levelled). Short and half-long syllables have no accents. The accents of the Lithuanian language belong to the supersegmental level. They are found in combinations of two phonemes (diphthongs) and they are the additional distinctive feature of the morphemes.

Straipsnis įteiktas 2002 04
Parengtas spaudai 2003 06

Apie autorių

Kazimieras Garšva, humanitarinių mokslų daktaras. Autorius aprašė šiaurės panevėžiškių tarmę ir už Lietuvos Respublikos ribų likusias senbuvų lietuvių šnektas, išspausdino 70 mokslinių straipsnių, sudarė septynias knygas. Autorius yra „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“ bendraautorius.

Mokslinio darbo kryptys: fonologija, dialektologija, leksika, istorija.

Adresas: Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, Vilnius, LT-2055.

El. paštas: kgarsva@takas.lt